

SAVAŞ YILLARINDA MİLLİ BİR BURJUVAZİ OLUŞTURMA ÇABASI OLARAK “HARP ZENGİNLERİ” VE BUNA YÖNELİK ELEŞTİRİLER

Mithat Kadri VURAL*

Öz

Balkanların yitirilmesi üzerine İttihat ve Terakki yöneticileri Anadolu olmak üzere devletin elinde kalan son toprakları koruyabilmek için siyasi, askeri ve ekonomik önlemler almak gerektiğine inanmışlardır. Osmanlılık politikasının imparatorluğun varlığını korumaya yetmediğini, Osmanlı vatandaşları için yeni bir kimlik ve aidiyet hissinin oluşturulması gerektiğini düşünen İttihatçılar, Türkçülük politikasına yönelmişlerdir. Söz konusu bu Türkçülük politikasının “orta sınıf” bir Müslüman-Türk toplumsal tabana dayanması gerektiğine inanan ve bunun kendi iktidarlarının devamı için de bir zorunluluk olduğuna inanan İttihatçılar devlet eliyle bir “milli iktisat” yaratma projesine girişmişlerdir.

Birinci Dünya Savaşı devletin ekonomiye Müslüman-Türk unsur lehine sonuçlar verecek müdahalelerde bulunması için fırsatlar yarattı. Hükümet “milli iktisat” ve “iktisadi uyanış” adı altında bir Müslüman-Türk girişimci sınıf yaratmaya yönelik politikalar izledi ve sermaye birikimini hızlandıran spekülatif kazançlara göz yumdu. “Milli burjuva” yetiştirme politikası kısmen beklenen sonucu doğursa da yoz bir savaş zengini yarattı. Ortaya çıkan “harp zenginleri” savaşın sonuna doğru basında yoğun bir şekilde eleştirilmiş ve edebiyatın işlediği önemli konular arasında yer almıştır. Bu çalışma; Balkan Savaşı, İttihat-Terakki ve Türkçülük politikası üzerinden “Milli iktisat” çabalarını ele almış, özellikle savaş yıllarında “milli burjuvazi” oluşturma girişimleri üzerinde durmuş ve “harp zenginlerine” yönelik eleştirileri konu edinmiştir.

Anahtar Kelimeler: Milli İktisat, Harp Zengini, İttihat ve Terakki, Kemal Tahir, Birinci Dünya Savaşı.

* Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü,
(mithat.vural@deu.edu.tr).

“WAR PROFITEERS” IN THE CONTEXT OF CREATING A “NATIONAL BOURGEOISE” AND ITS CRITISMS DURING THE WORLD WAR I

Abstract

After the loss of Balkans, the leaders of the Committee of Union and Progress believed that political, economical and military measurements must be taken in Anatolia in order to protect the remaining lands of the state. Having concluded that the policy of *Pan-Ottomanism* was not adequate to help survive the existence of the Empire, Young Turks adopted the policy of *Pan-Turkism*. This new policy in question also brought the “Turkification” of the economy in the agenda. Believing that this policy should be based on a middle Muslim-Turk social class- this would also help them to consolidate their power- Young Turks aimed at creating a “national economy” using the power of the state.

The First World War gave the necessary opportunities for this policy. In the name of “National Economy” and “National Awakening”, the government followed the policy of creating Muslim-Turk entrepreneurs and turned a blind eye to the speculative profits. Even though the policy of creating “National Bourgeoisie” gave the expected results soon it paved the way for degenerated war profiteers (war riches). Towards the end of the war this “war profiteers” was criticized heavily in the press and after the war it became an important issue in the literature. This work aims at examining the initiatives for creating “National Economy” and “National Bourgeoisie” of the Committee and Union Progress during the Balkan Wars and the First World War in the context of the Turkification policy of the Young Turks. The work also examines the critics about the “war profiteers”.

Keywords: *Nationaleconomy, Warriches, Young Turks, Kemal Tahir, The First World War.*

Giriş

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti’nde İstanbul, Selanik ve İzmir başta olmak üzere önemli liman şehirlerindeki ticaret burjuvazisinin ezici çoğunluğu gayrimüslimlerden oluşmaktaydı. Balta Limanı Ticaret Antlaşması’nın etkisiyle Osmanlı topraklarında yayılmaya başlayan ve II. Meşrutiyet döneminde ise giderek güçlenen iktisadi liberalizm, ticaret alanında faaliyette bulunan azınlıkları daha da güçlü kılmıştı. Yeni iktisadi düzen, Osmanlı liman kentleri başta olmak üzere ihracat potansiyeli olan birçok şehirde ekonomik faaliyetlerin canlanmasına ve özellikle de ticari etkinliklerin gayrimüslim tüccarların eline geçmesine yol açmıştı¹. Başka bir deyişle Osmanlı ülkesinin Batılı kapitalist sistemle bütünleşmeye başlaması, imparatorluk topraklarında yeni iktisadi unsurların oluşmasına yol açtı. Özellikle gayrimüslim unsurlar, bir yandan Batılı tüccarlarla aynı inançlara sahip olmanın diğer yandan da Batı dillerini konuşabilmenin sağladığı avantajı iktisadi kazanca çevirmişlerdi. Osmanlı geleneğinde ticari faaliyetlerin daha çok gayrimüslimler tarafından gerçekleştirilmesi, bu grupları Batı kapitalizmi

1 Çağlar Keyder, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yay., 17. Baskı, İstanbul, 2011, s.s. 93-108.

ile bütünleşme konusunda daha avantajlı hale getirmişti. Bütün bunlara karşın ortaya çıkan yeni durum, Müslüman Osmanlı sanatkârı ve esnafı için olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Daha da ötesi Müslüman unsurlar biraz da geleneğinden kaynaklı olarak rekabet zihniyetinden yoksun olduğu için mülksüzleşme ve yoksullaşma sürecine girmiştir².

19. yüzyılda Batı Anadolu'da ihracata yönelik potansiyelin ortaya çıkması, çoğu Anadolu'nun içlerinden ve Ege adalarından gelerek bu bölgeye yerleşen Rum çiftçilerin sayısının artması sonucunu da doğurdu. Ege kıyısındaki ihracata yönelik tarım yapan verimli toprakların önemli sayılabilecek kısmı Rum köylülerin eline geçmişti. Ermeniler açısından ise aynı süreç, Doğu Anadolu ve Çukurova'da yaşanmış, bu bölgelerde savaştan hemen önce Ermeni çiftçilerin elinde önemli miktarda verimli arazi toplanmıştı. 1915 yılına gelindiğinde Osmanlı Devleti'nde nüfusun dörtte üçünden fazlasına sahip olan Müslüman-Türklerin; imalatta sadece sermayenin yüzde 15'ini elinde tuttuğu, emek gücünün ise aynı şekilde yüzde 15'ini oluşturduğu görülmekteydi. Sermaye ve emek gücünün yüzde 60'ına ise Rum-Ortodoks nüfus sahipti. Geriye kalan yüzde 15'e Ermeniler, yüzde 10'a ise Museviler sahipti³. Bütün bunlara ilave olarak altyapıya ilişkin yatırımların yüzde 90'dan fazlası imtiyazlı yabancı şirketler ve onlarla çalışan azınlıkların elindeydi. Bu süreçte; Ruslar siyasi düzeyde, Amerikalılar ise kültürel düzeyde Ermenilerle yeni ilişkiler kurdular. Katolik azınlıklar ise daha çok Fransa ile ilişki içindeydi. Rumlar ise hem Fransa'ya hem de İngiltere'ye yakın duruyorlardı⁴.

19. yüzyıl boyunca yabancıların ve gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının Osmanlı ekonomisindeki etkilerinin çoğalması, Müslüman-Türkler arasında tepki doğurdu. Kültürel alanda giderek artan Batı etkisine ek olarak imparatorluğun ekonomik yönden bağımsızlığını yitirmeye başlaması, hem Genç Osmanlı, hem de Jön Türk muhalefetinin doğuşuna zemin hazırladı. Jön Türkler, imparatorluğun siyasi ve ekonomik bağımsızlığının zedelenmesine tepki gösterdikleri gibi Müslüman ve Türk bir girişimci sınıfın bulunmamasından da yakınmaktaydılar. 24 Temmuz 1908 tarihinde II. Meşrutiyet'in ilanı ile, Jön Türk hareketi içerisindeki en önemli grup olan İttihatçılar iktidara ortak oldular⁵.

Yönetimi ele alan İttihatçılar, ekonominin kontrolünün Türk ve Müslüman unsurların elinde olmadığı bir imparatorluğun çağdaş bir devlete dönüşmesinin imkânsız olduğunu görüyorlardı. Sadece asker, memur ve köylüden oluşan bir devletin ayakta kalması da mümkün değildi. İttihat ve Terakki'nin ideologlarından olan Ziya Gökalp, Türk unsurların ülke içinde daha çok köylü ve memuriyete dayanmalarına vurgu yaparak sırf köylü ve

2 Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, Doğan Kitap, İstanbul, 2012, s. 39.

3 Gülten Kazgan, *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., 4. Baskı, İstanbul, 2009, s. 52.

4 Çağlar Keyder, *a.g.e.*, s. 75.

5 Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, İletişim Yay., İstanbul, 1995; Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge Yay., Ankara, 2001.

memurdan oluşan bir kitleden ulus olamayacağını, güçlü bir hükümet için iktisadi bir sınıfın oluşturulması gerektiğini belirtmiştir:

“...Halbuki zihni melekelerin, irade ve seciyenin inkişaf ve tekamülü sanayi, imalat gibi faal meşgalelerle, ticaret ve serbest sınıflar gibi iktirahi hareketlerle husule gelir. Bundan dolaydır ki köylü ve memur sınıflarına inhisar eden bir kuvvetten teşkilat yapmak iktidarı münselib olur. Hükümet idaresindeki beceriksizliğimiz, son mağlubiyetimize badi olan sevökülceys ve levazım hususlarındaki iktidarsızlığımız bu sebepten neşet ediyor. Memleketimizde kuvvetli bir hükümet teessüs edememesi, Türklerin iktisadi sınıflardan mahrumiyeti yüzündendir. Hangi millette hükümet, iktisadi sınıflara istinad ederse orada hükümet gayet kuvvetli olur. Çünkü tüccar, sanatkâr, iş adamı sırf kendi faidesi için hükümetin kuvvetli olmasını ister. Hangi memlekette hükümet memurlar sınıfına istinad ederse orada hükümet daima zayıftır”⁶. Hatta Gökalp’e göre; ulusal ülküden yoksunluk ulusal ekonomiden yoksun ettiği gibi, dilin sadeleşmesine ve güzel sanatlarda ulusal bir üslubun ortaya çıkmasına da engel olmaktadır.

Daha açık bir ifadeyle söylemek gerekirse; Balkan Savaşlarıyla “ittihad-ı anasır” özlemleri suya düşmüş, İttihat ve Terakki iktidarı Müslüman’ı gözeten, Anadolu’ya yönelen, Müslüman Türk’ü ön plana alan bir iktisadi politikada karar kılmıştı. Dolayısıyla İttihatçıların “milli iktisat” gereği olarak Müslüman unsurları ekonomide öne çıkartıp “yerli bir burjuvazi” oluşturma gayeleri temel politikaları haline geldi. Jön Türkler arasında burjuvazi kavramını ilk kullananların başında gelen Yusuf Akçura⁷, çağdaş devletin dayanağının burjuvazi olduğu fikrini işlemekteydi. Bu nedenle başta Türk Yurdu olmak üzere, dönemin milliyetçi dergi ve gazetelerinde yer alan makalelerinde Türk ve Müslümanları iktisadi yaşamda ön plana çıkarmanın ve bir Türk burjuva sınıfı oluşturma önemi üzerinde duruyordu. Çağdaş devletlerinin temelini burjuvazi olduğunu özellikle vurgulamaktaydı. Ona göre Tanzimat döneminden itibaren Osmanlı ekonomisinin Batı etkisi altına girmesiyle birlikte, Türklerin kendi içlerinde bir burjuva sınıfı oluşturma zorunluluğu ortaya çıkmıştı. Akçura, “Biz dahi, iktisat sahasında, hiç olmazsa gayr-i Türk Osmanlılarla rekabet edebilecek derecede Osmanlı Türk erbab-ı sanayi ve ticareti tekevün etmesini, devlet-i Osmaniye dâhilinde unsurların muvazenesi için lâ-büd şeraitten” saydıklarını dile getiriyordu⁸. Hatta Akçura’ya göre; “İntibah-i iktisadinin asıl en mühim ciheti, sanat ve ticareti hor gören, bir Osmanlı Türk’üne meşgale ancak askerlikle memurluktur diyen hatalı ve zararlı zihniyetin değişmesidir”⁹.

Muhittin Birgen de “en büyük eksiklerimiz”in tüccar ve sanatkâr sınıfının yokluğu olduğunu vurgulamıştır. Bu sınıfı; bir milletin belkemiği, ruhu,

6 (Ziya) Gökalp, “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak 1”, *Türk Yurdu*, Yıl 1, Sayı 11 (35), Mart 1329, s. 331-337.

7 Yusuf Akçura ve fikirleri hakkında bilgi için bkz. François Geogron, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1999.

8 A.Y., “İktisat”, *Türk Yurdu*, 140, XII, (1333/1917), 3521-3522.

9 A.Y., “1329 Türk Dünyası”, *Türk Yurdu*, Cilt 6, Sayı 3, (1330/1914), s. 2098.

devleti ve toplumu yaşatan unsur olarak gören Birgen, biran önce bu sınıfın oluşturulması görüşündedir: “Bir millette bütün ilerlemeleri yapan, maarifi, sanatı, ticareti ilerleten hep kazananlardır. Bunlar her memlekette ayrıca, başlı başına bir sınıf teşkil ederler ki (orta sınıf) esnaftır. Avrupa’nın bize şaşkınlık veren bugünkü medeniyeti hep o diyardaki sanat ve ticaret sınıfları yüzünden olmuştur. Bu sınıfa mâlik olan memleketlerin ahali okumuş olur; zengin olur. Bu sınıfa mâlik olan devletlerin hazinesi zengindir, doludur. Hükümet hiç sıkıntı çekmez. Her vakit bu sınıfa güvenilir... Bize düşen bu sınıfı yetiştirmektir”¹⁰. Sonuç olarak Müslüman-Türk unsurların içinden yeni bir müteşebbis sınıfının oluşturulması “milli devlet” için zorunluluk halini almıştı ve bu doğrultuda Müslüman-Türk unsurların iktisadi hayatta istihdamı ve girişimleri teşvik edilmeliydi.

1. Balkan Savaşı, Türkçülük Siyaseti ve “Milli İktisat”

Balkan Savaşlarının Osmanlı İmparatorluğu’nun siyasal, sosyal ve ekonomik yaşamı üzerinde derin etkileri olduğu bilenen bir gerçektir. İmparatorluk, Avrupa’daki topraklarının neredeyse tamamını ve yaklaşık 4 milyon insanın yaşadığı 150 bin kilometrekarenin üstündeki toprağını yitirdi. Kaybedilen kentler birçok İttihatçının doğup büyüdüğü mekânlardı. Diğer yandan ise Selanik gibi İttihat ve Terakki Cemiyeti açısından “merkez” niteliğinde sayılabilecek bir kent de elden çıkmıştı. Balkan yenilgisi, yalnızca siyasal ve toplumsal karışıklıklara zemin hazırlamamış, aynı zamanda Osmanlı Devleti’nin mevcudiyetini korumayı kendilerine hedef seçmiş olan İttihatçıların özellikle Türkçü siyasete yönelmelerinde etkili olmuştur. Diğer bir deyişle “Avrupa-yı Osmanî”nin kaybına engel olamayan İttihatçılar, “Asya-yı Osmanî”nin de yitirilmesini önlemek için yeni bir devlet ve toplum yapısı oluşturmaya koyuldular”¹¹.

Balkanların yitirilmesi, Anadolu topraklarını özellikle de başkent İstanbul’u tehlikelere açık hale getirmiştir. Bu durum İttihat ve Terakki yöneticilerinin “beka” kaygısını daha derinden hissetmelerine yol açtı. Artık başta Anadolu olmak üzere devletin elinde kalan son toprakları koruyabilmek için siyasi, askeri ve ekonomik önlemler almak gerekiyordu. Bu durum acil olarak Anadolu ve Arap coğrafyasında yaşayan toplumsal unsurların desteğinin alınmasını zorunlu hale getirmişti. Osmanlılık politikasının imparatorluğun varlığını korumaya yetmediğini, Osmanlı vatandaşları için yeni bir kimlik ve aidiyet hissinin oluşturulması gerektiğini düşünen İttihatçılar, Türk ve Müslüman halk kesimlerini ön plana alan bir politika izlemeye başladılar. Böylece azınlıkları dışarıda bırakan yeni bir siyasal kimlik tanımı ortaya çıktı. Diğer yandan imparatorluğun uzun süredir yaşamakta olduğu beka kaygısının şiddetlendiği, büyük devletlere ve medeni dünyaya olan güvenin kaybolduğu,

10 Muhittin (Birgen), “En Büyük Eksiğimiz 1”, *Halka Doğru*, 29 Mayıs 1913, s. 46-48.

11 Hasan Taner Kerimoğlu, *Osmanlı Kamuoyunda Balkan Meselesi 1908-1914*, Libra Yay., İstanbul, 2015, s. 217.

Balkanlardaki Türk ve Müslüman halkın mezalim altında göçe zorlandığı bir siyasal atmosferde, Türk milliyetçiliğinin kitleleşebilmesi için uygun koşullar da oluşmuştu¹². Bu doğrultuda; Türk Ocakları, Müdafaa-i Milliye Cemiyeti, Türk Bilgi Derneği, Türk Gücü Cemiyeti, Osmanlı Güç Dernekleri gibi kuruluşlar oluşturuldu. Bunun yanında İttihatçı gazete ve dergilerin yanı sıra Türk Yurdu, Türk Duygusu, Türk Sözü, Büyük Duygu, Halka Doğru, Bilgi Mecmuası gibi milliyetçi yayınlar aracılığıyla “Türkçülük” siyasal bir kimliğe büründüğü gibi kendi toplumsal tabanını da üretmeye başladı.

Balkan kayıplarının bir sonucu da başta İttihat ve Terakki yönetimi olmak üzere, Osmanlı kamuoyunda azınlıklara karşı derin bir güvensizliğin ortaya çıkmış olmasıdır. Özellikle Rumlara ve Ermenilere karşı ortaya çıkan kuşkular söz konusu azınlıkların artık “Osmanlı” olarak görülmemesine yol açmıştı¹³. Osmanlı ordusunda yer alan bazı Rum askerlerin buldukları birliklerden firar etmeleri ve Yunan ordusunda savaşmaları, güvensizliğin gerekçelerinden biri haline geldi. Açıkçası İttihatçı basında süren Rumlar aleyhindeki bu kampanyanın gerisinde, Türk ve Müslümanları ekonomik yaşamda ön plana çıkarma isteğinin büyük rolü bulunmaktaydı¹⁴. Özellikle Balkan Savaşları sonrası yaşanan kayıplar İttihatçıları otoriterleştirirken “klasik iktisat” a olan inançlarını yitirmelerine yol açmış, Dünya Savaşı’nın zorlukları ise “milli iktisat” a yönelmelerine neden olmuştur¹⁵.

İttihat ve Terakki’nin Türkçülük politikasının bir toplumsal tabana, başka bir deyişle bir Müslüman-Türk bir “orta sınıfa” dayanması gerekiyordu. Devlet eliyle “yerli burjuvazi” yaratma çabalarının bir nedeni de bu durumdu. Hatta savaş sırasında devlet eliyle inşa edilen bu “orta sınıf”, Anadolu’da Milli Mücadele’yi yürüten kadroların ekonomik tabanını oluşturacaktı. Diğer yandan “kamuoyu” büyük ölçüde esnaf kesimi tarafından tayin ediliyordu. Esnafı kontrol eden iktidarı da kontrol edecek ve denetleyecek güce ulaşacaktı. Dolayısıyla İttihatçı yönetiminin varlığını ve gücünü devam ettirebilmesi bir yandan da pazara, yani esnaf örgütüne hâkim olmasıyla da mümkündü. Ülke ekonomisi dışa kapandıkça esnafın ağırlığı artıyor, güçlenen esnaf İttihatçı yönetimin toplumsal tabanını oluşturuyordu. Özellikle hamal esnafı, arabacı esnafı, mavnacı-salapuryacı esnafı, ekmekçi esnafı kısa sürede İttihat ve Terakki’nin güç odakları olacaktı¹⁶.

Hamal esnafı kethüdası Kemal Bey, İttihat ve Terakki’nin İstanbul Murahhas “kâtib-i mesul”ü oldu. Kara Kemal savaş yıllarında ise İaşe Nazırlığına yükseldi. Bir başka açıdan ise İttihat ve Terakki içerisinde ağırlığı büyüyen ordunun karşısına sivilleri koyabilmek, cemiyetin sivil kanadı için önemli hale

12 Hasan Taner Kerimoğlu, *a.g.e.*, s.226.

13 Örnek oluşturması bakımından bakınız. “Osmanlı Rum Palikaryalarından, Bir Hainin Gaddarlığı”, *Tasvir-i Efkâr*, 11 Şubat 1913, No 664, s. 3.

14 Hasan Taner Kerimoğlu, *a.g.e.*, s. 230.

15 Zafer Toprak, *a.g.e.*, s. 37.

16 Zafer Toprak, *a.g.e.*, s. 43.

gelmişti. Böylece Kara Kemal'in iktisadi alanda yaptığı çalışmalar cemiyetin sivil kanadını güçlendirmiş, her ne kadar ordu kanadına denk olmasa da zaman zaman dengeyi sağlayacak pazarlık gücünü Talat Bey'e verecek düzeye gelmişti¹⁷. Müslüman tüccar yaratma siyaseti taşrada İttihat ve Terakki Partisinin himayesi altında yürütüldü. Kooperatif tarzı örgütlenme özendiriliyor, ticarete yönelik "milli" şirketler kurduruluyordu. Böylece ortaya çıkan yeni burjuvazi parti ile ideolojik ve organik bir bağ içine giriyordu. Daha da ötesi iktisadi çıkarlar doğrultusunda örgütlenmeye başlayan Müslüman-Türk unsurlar yeni inşa edilen ulusal kimliğin toplumsal tabanını oluşturmaya aday haline geliyorlardı. Kara Kemal öncülüğünde Müslüman tüccarları örgütlenme çabası "İktisat Mecmuası" ve "Yeni Mecmua" dergilerinde temsil edilen "milli iktisat" doğrultusunda yapılmaktaydı. İttihatçıların Müslüman ve Türk bir burjuva sınıfı yaratma politikası ve "milli iktisat" anlayışı, aslında Alman ekolünün bir yansımasıydı. Milli iktisat anlayışının baş mimarı Friedrich List'ti¹⁸. Bu açıdan da Alman deneyimi İttihatçı kadrolara yol göstermiştir.

"Milli iktisat" anlayışının İttihatçı kadrolar içindeki en önemli temsilcilerinden olan Kara Kemal bir burjuva sınıfı yaratma politikasının amacı olarak yukarıdaki tezleri kanıtlar nitelikte sayılabilecek şu ifadeleri kullanmıştır:

*"İttihat ve Terakki Cemiyeti ilk olarak askere sonra memurlara istinat etti. Askerin siyasetle işigali doğru bir şey olmadığı bütün dünyaca kabul edildiğinden bundan er geç el çekileceği tabiidir. Memurlara gelince onlara hangi fırka bol maaş ve yüksek memuriyet vaat ederse o tarafı tercih ettiği görülüyor. Askerle memura istinat etmenin mahzuru bu suretle anlaşılınca esnaf cemiyetleri teşkili ile onlardan ahz-ı kuvvet edilmesi düşünüldü. Filhakika bu cemiyetlerin başına ikame edilen katib-i mesuller vasıtasıyla esnafı arzu edilen tarafa imale taht-ı imkânâ alındıysa da bir kuru kalabalıktan ibaret olan esnaf sokak nümayişlerinde işe yaramaktadır. Şu halde İttihat ve Terakki Cemiyeti bunlardan da istifade edemiyor. Binaenaleyh sair medeni ülkelerde olduğu gibi memleketimizde de bir burjuva sınıfı meydana getirerek İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bu sınıf sayesinde idame-i mevcudiyetine çalışmak icap etmekte ve bu maksatla cemiyet milli şirketler teşkiline, milli bir bankanın açılmasına ve Müslüman esnaf ve tüccarın birer cemiyet halinde birleşmelerine gayret eylemektedir"*¹⁹.

Diğer yandan Muhittin Birgen'in ifadesiyle; "o zamanın anlayışına göre milli iktisat demek Türk milleti arasında ticaret ve iktisadi teşebbüs hareketini uyandırmak, Türkleri iktisadi işlere alıştırmak demektir"²⁰. İttihatçılar, ekonomik egemenliğe sahip olmadıkça milli egemenliğin anlamı olmadığını anlamışlardı. Ekonomik egemenlik için yabancı boyunduruğundan kurtulmak yeterli değildi, devletin desteğiyle kurulan ve geliştirilen bir "milli ekonomi" gerekliydi²¹.

17 Tefik Çavdar, *Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü Talat Paşa*, İmge Yay., 4. Baskı, Ankara, 2001, s. 353.

18 Tefik Çavdar, *Türkiye Ekonomisinin Tarihi 1900-1960*, İmge Yay., Ankara, 2003, s. 83

19 Tefik Çavdar, *a.g.e.*, s. 90.

20 Muhittin Birgen, *İttihat ve Terakki'de On Sene*, Hazırlayan Zeki Arıkan, Cilt 1, Kitap Yay., İstanbul, 2006, s. 331.

21 Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, Çev. Nuran Yavuz, Kaynak Yay., 7. Baskı, İstanbul, 2007, s.191.

Ekonomide gayrimüslim unsurların yerine Müslüman unsurları ikame etme anlayışı doğrultusunda İttihatçılar gayrimüslim sermayeye yönelik boykot çağrılarında bulundular. Çeşitli bildiri ve risalelerde Müslümanlar, gayrimüslim tüccarlardan, bakkaldan alışverişi kesmeye çağrılmış, Müslüman esnafın isimlerini ve adreslerini içeren listeler hazırlanarak İstanbul’da Müslümanlara ait 500’e yakın yeni dükkânın açılması sağlanmıştı²². Böylece İttihat ve Terakki desteğiyle daha çok Müslüman unsurlardan oluşan esnaf örgütü daha etkin hale geliyordu.

Ancak bütün çabalara karşın 1908-1914 arası dönemde ülkede ihtiyaç duyulan sermaye birikimi Müslüman-Türk unsur içinde tasarruf yoluyla elde edilemedi ve Müslüman-Türk girişimci yaratılamadı. Birinci Dünya Savaşı’nın başlamasının yarattığı konjonktürde kapitülasyonların da kaldırılmasıyla yeni bir iktisadi düzeni hayata geçirme fırsatı belirdi. Yabancı şirketler ayrıcalıklarını kaybederek Osmanlı hukuk düzenine ve mevzuatına bağlı kılındı. Himayeci gümrük düzenine geçildi. Birinci Dünya Savaşı bu yöndeki çabaların istenen sonuçları vermesi açısından uygun bir zemin hazırladı. Savaş, devletin ekonomiye Müslüman-Türk unsur lehine sonuçlar verecek müdahalelerde bulunması için fırsatlar yarattı. Hükümet “milli iktisat” ve “iktisadi uyanış” adı altında bir Müslüman-Türk girişimci sınıf yaratmaya yönelik politikalar izledi ve sermaye birikimini hızlandıran spekülatif kazançlara göz yumuldu²³. Bu politikanın somut yansıması olarak 1908-1913 döneminin aksine, 1914-1918 döneminde kurulan anonim şirketlerde Türk-Müslüman unsuru öne çıkmaya başlamıştı.

2. Birinci Dünya Savaşı ve “Milli Burjuvazi” Oluşturma Çabaları

İttihat ve Terakki barış yıllarında uluslararası dengelerden dolayı gerçekleştiremediği birçok köklü değişikliği savaşın olağanüstü ortamını fırsat bilerek uygulamaya koydu. Savaşa girilir girilmez kapitülasyonlar kaldırıldı, Düyun-ı Umumiyenin faaliyetleri askıya alındı, geniş ayrıcalıklara sahip yabancı şirketler sıkı denetime tabi tutuldu ve bazıları da millileştirildi. İngiliz ve Fransızların Osmanlı topraklarındaki iktisadi varlığına önemli bir darbe indirildi. Savaşın yarattığı koşulları kullanan İttihatçı kadrolar, Türk menşeli sermaye birikiminin piyasa koşullarında oluşamayacağını bildikleri için küçük üreticileri bir araya getirerek anonim şirketler kurdular. Kooperatifler aracılığıyla ticaret yabancı ve gayrimüslim unsurlardan alınarak Müslüman unsurlara devredildi. İttihat ve Terakkinin kimi taşra teşkilatları kredi ve satış kooperatifleri kurarak üreticiyi ve Müslüman tüccarı örgütledi; piyasayı denetim altında bulunduran alıcı tüccar sendikalarının karşısına tek satıcı olarak çıkmalarını sağladı²⁴.

22 Zafer Toprak, *a.g.e.*, s. 41.

23 Arzu Varlı, Murat Koraltürk, “II. Meşrutiyet’ten Erken Cumhuriyet’e Milli İktisadın Sürekliliği ve İzmir İktisat Kongresi”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırma Dergisi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, IX/20-21, (2010/Bahar-Güz), s. 129

24 Zafer Toprak, *a.g.e.*, s.s. 44-46

Savaş yılları aynı zamanda devletin liberal modelden vazgeçerek piyasayı yönlendirmeye, oluşturmaya ve kontrol etmeye çalıştığı bir dönemdi. Zafer Toprak'ın belirttiği gibi savaş ortamı arz-talep dengesinin çökmesine, piyasasının işlerliğini yitirmesine yol açmıştı. Bu durum ise pazar ilişkilerine bağlı kalmak, spekülasyonlara çanak tutmak, karaborsaya yeşil ışık yakmak demektir²⁵. Heyet-i Mahsusa-i Ticariye aracılığıyla bütün piyasa neredeyse denetim altına alındı ve bu iş Kara Kemal önderliğinde gerçekleştirildi. Özellikle Milli Mahsulat, Milli Kantariye, Milli Ekmekçiler gibi anonim şirketler hızla büyüyerek önemli birikimler elde ettiler. Yeni kurulan Milli İktisat Bankası ve İtibar-ı Milli Bankası ise "milli iktisat"ın kredi ve sermaye ayağını oluşturmaya yönelikti. Böylece savaş ortamında uygulanan iktisadi önlemler ekonomideki dengeleri değiştirmeye başlamıştı. 1916'da 23 ve 1917'de 39, 1918'de 34 yeni anonim şirket ortaya çıkmıştı. Anonim şirket artış oranı 1908-1918 arası yüzde 23.6 iken bu rakam 1916'de tek başına yüzde 23, 1917'de ise yüzde 39'a ulaşmıştı²⁶.

Savaşın ilk yıllarında Osmanlı ekonomisinin içine girdiği darboğaz enflasyonu % 400'e kadar yükseltti. Temel ihtiyaç maddeleri içinde, savaş başından beri zahiredeki fiyat artışı Berlin'de %124 ve Viyana'da %178 iken, İstanbul'da %1970'e çıktı²⁷. Bu durum Osmanlı toplum yapısında önemli değişiklikleri beraberinde getirmiş, sabit gelir sahibi olan asker-memur kesim hızla yoksullaştığı gibi toplumsal statüsünü de önemli ölçüde kaybetmişti. Harp yıllarında spekülatif girişimlere uygun bir iktisadi ortamın olması başka bir deyişle kağıt paraya güvensizlik ve fiyatların devamlı olarak artacağı beklentisi, birçok kişiyi küçük sermayelerle ticarete atılmaya teşvik etmiştir. Dolayısıyla spekülasyonlara açık bir ortamda yeni bir zengin sınıf ortaya çıktı. Öte yandan ise bütün bu yaşananlar sefaleti de oldukça artırmıştı. Geniş bir kesimin yoksulluğa sürüklenmesi ahlaki çöküntüyü de beraberinde getirdi.

Daha önce vurgulanıldığı gibi Kara Kemal, İttihat ve Terakki içinde "milli iktisat"ın en güçlü uygulayıcılarından idi. Harp yıllarında kurduğu şirketlerle "milli iktisat"ı uygulamaya sokmuş, piyasayı denetlemiş, İttihatçı tüccarlara her ortamda arka çıkmıştı. Spekülatif girişimleri doğal karşılamış, ihtikâr olayını ise iktisadi bir olgu olarak görmüştü²⁸. Hatta Zafer Toprak'ın tespitiyle söylemek gerekirse; savaş yıllarında "meşru" kazançtan söz etmek hemen hemen olanaksızdı²⁹. En kolay sermaye birikimi sağlamanın yollarından biri de ticaretti. Savaşın getirdiği özel koşullar nedeniyle en küçük ayrıcalık büyük kârlar sağlamak için yeterliydi. Hatta savaş yıllarında fiyat spekülasyonu

25 Zafer Toprak, a.g.e., s. 46. Ayrıca uygulamada ortaya çıkan olumsuzluklara yönelik Cavit Bey'in eleştirileri için bakınız. *Cavit Bey Meşrutiyet Ruznamesi*, Cilt III, Haz. Hasan Babacan-Servet Avşar, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2015. s.137.

26 Mehmet Emin Elmacı, "İttihat Terakki ve Milli iktisat Düşüncesinin Uygulamaya Geçirilmesi", *İttihat Terakki ve Jön Türkler*, Kaynak Yay., İstanbul, 2009, s. 63.

27 François Georgeon, "Harp Maliyesi ve Milli İktisat: 1918 Osmanlı İç İstikrazı", *Osmanlı-Türk Modernleşmesi 1900-1930*, Çev. Ali Berktaş, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2006, s. 161

28 Zafer Toprak, a.g.e., s. 507

29 A.g.e., s. 542

öyle ciddi boyutlara ulaşmıştı ki bu durumla mücadele için Sadrazam Talat Paşa başkanlığında, Mebusan Meclisi Reisi Hüseyin Cahit Bey, Dâhiliye Nezareti Hukuk Müşaviri Osman Bey ve İttihat ve Terakki Cemiyeti Genel Merkez üyelerinden Doktor Nazım ve Rusuhi Beylerden oluşan Men-i İhtikâr Heyeti kuruldu. Alınan bütün önlemlere rağmen Men-i İhtikâr Heyetinin ne denli başarılı olduğu kısa sürede sorgulanır olmuştu. Heyetin etkinliği bir anlamda İttihatçı tüccar kesimin rakiplerinin tasfiyesi anlamına da gelmişti. Heyetin faaliyette bulunduğu dönemde ilk ay içinde fiyat artış hızı düşeceğine daha da artmıştı³⁰.

Haksız kazanç konusunda İsmail Hakkı Paşa'yla, Kara Kemal'i işaret eden dönemin önemli kalemlerinden biri de Ahmet Emin Yalman'dır. Yalman; savaş yıllarında iktisadi işlerin "iki bozuk ele düştüğünü" belirterek, Kara Kemal ve Askeri Levazım Başkanı İsmail Hakkı Paşa'nın isimlerini verir. Bunun yanında Kara Kemal'in amacının azınlıkların elinde olan sermayenin el değiştirmesiyle bu sayede Türk zengin sınıfı yaratmak olduğunun da altını çizer. Hatta Kara Kemal'in savaş ortamında kendine bağlı unsurları zengin ettiğini böylelikle özellikle İstanbul'da esnaf teşkilatı üzerinde ağırlık oluşturarak İttihat ve Terakki içinde dikkate alınan bir isme dönüştüğünü söyler: "...bu teşebbüs ve hareketleriyle Tal'at, Enver ve Cemal'den ibaret üçlü diktatörlüğe bile şu intibai vermişti ki kendisinin istediği yapılmazsa, emrindeki ayak takımına dayanarak her şeyi alt, üst edecek durumdadır... Kara Kemal'i şakaya gelmez bir kuvvet diye kabul ediyor, onunla hoş geçinmeye bakıyorlardı"³¹.

Yalman'a göre; halkın büyük bir kısmı yokluk ve zorluk içinde ezilirken devlet eliyle yetiştirilen harp zenginleri milletin sefaleti ve felaketiyle alay eder gibi, israfın, sefahatin, ahlaksızlığın en aykırı derecelerine dahıyorlardı. Özellikle de siyasi nüfuzla veya rüşvetle vagon izni veya posta kolisi müsaadesi alanlar açıktan bol para kazanıyorlardı. Kısaca Kara Kemal'in himayesindeki esnaf cemiyetleri kendi hesaplarına bol para kazanmak amacıyla ihtiyaç maddeleri üzerinde büyük kârlar elde etmişlerdi. Yalman'ın belirttiğine göre; Askeri Levazım Reisi İsmail Hakkı Paşa, Enver Paşa'nın nüfuzuna dayanarak başlıca rakibi Kara Kemal'in karşısında duruyor, ancak onun koruduğu adamlarda kısa sürede zengin oluyordu. Hatta Kara Kemal ile İsmail Hakkı Paşa arasında bu konuda bir rekabet ve mücadele de söz konusuydu³². Savaş sebebiyle orduya gerekli olan dışındaki az sayıda vagon tüccarlara dağıtılmış, ancak ticaretle ilişkisi olmayan nüfuzlu bazı kişiler kendilerine "vagon vesikası" sağlayarak tatlı kazanç kapıları elde etmişlerdir. Vagon işinin Levazım Dairesi etrafından döndüğünü ifade eden Zekeriya Sertel; Harbiye Nezareti Levazım Dairesi Başkanı İsmail Hakkı Paşa'nın "hırsızlığının" dillere destan olduğunu da vurgular³³.

30 A.g.e., s. 538

31 Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, Yayına Hazırlayan Erol Şadi Erdiç, Pera Yay., 2. Baskı,, İstanbul, 1997, s. 321

32 Ahmet Emin Yalman, a.g.e., s. 322

33 Zekeriya Sertel, *Hatırladıklarım*, Remzi Kitabevi, 4. Baskı, İstanbul, 2000, s.58.

İsmail Hakkı Paşa'yı işaret edenlerden biri de İttihat ve Terakki içinde yer almış, partinin yayın organında yıllarca çalışıp başyazarlık yapmış olan Muhittin Birgen'dir. Aktardığına göre; Levazım Reisi İsmail Hakkı Paşa Bolu mebusu Habip'e o zaman sekiz bin lira vermiş, bu parayla tehcir zamanına denk geldiği için yok pahasına sığır alınmış, böylece ilk sermaye oluşturulmuştu. İsmail Hakkı Paşa himayesinde yapılan işlerle büyümüş ve Bulgur Palas'ın temelleri böyle atılmıştı. Birgen'e göre Harp zenginleri ekseriyetle bu tarzda yetişmiştir³⁴. Harp sırasında birçok kişinin zengin olduğunu ve bunlara "Harp Zenginleri" dendiğini belirten Muhittin Birgen özellikle de vagon ticaretine işaret eder. Ona göre vagon ticaretinden pay alan Türkler, Harbiye levazım idaresine yakın olanlardı. Levazım Reisi İsmail Hakkı Paşa'ya yakın olanlar özellikle bu işten faydalanmıştı. "Hayatlarını yarı asker yarı komitacı geçirmiş ve idealistten ziyade dalavereci olan bazı unsurlar bu işten kazanç elde etmiş ve bunlar içinden yeni zenginler peyda olmuştur". Bunun yanında Muhittin Birgen İttihat ve Terakki Merkezi Umumisinin "Türkten tüccar yetiştirilelim, Türk para kazansın" fikrinde olduğunu belirtir. Fakat uygulamada bu durumun Türklerin ticaretten ziyade vazifeye hıyanet suretiyle para kazanmaya dönüştüğünün altını çizer³⁵. Hatta anılarında Muhittin Birgen, kendisine mal spekülasyonu teklifleri yapıldığını söyledikten sonra istese bu spekülasyon işlerinden pek çok kazanabileceğini, mevkisinin buna müsait olduğunu belirtir³⁶.

Muhittin Birgen anılarında savaş yıllarında İstanbul'un iase sorununu aşmak için İttihat ve Terakki İstanbul Heyet-i Merkeziyesinin bu işi üzerine alırken aynı zamanda gözlerini büsbütün başka gayelere diktiğini belirtir. Bu gaye; "İstanbul'da bir takım iktisadi işlere tedricen Türk'ün elini karıştırmak"tır³⁷. Bu amaçla birçok kişinin de vurguladığı gibi Türkler arasında iktisadi faaliyet hareketini uyandıracak bir takım teşebbüslere girişildiğini ve Milli İktisat Bankası ile birlikte, Kantariye, Milli İthalat ve İhracat şirketleri gibi şirketler tesis edildiğini belirtmiştir³⁸. Söz konusu bu şirketler yüzde doksanı gayrimüslimlerin elinde olan iktisadi alanlarda faaliyet gösterdiler ve bu alanlarda sermayenin Türkleşmesinde belirleyici oldular.

Diğer yandan savaş yıllarında İstanbul'da baş gösteren buğday sıkıntısını aşmak için Romanya'dan alınan buğdayın dağıtımını hükümetle belediye arasında ciddi sürtüşmelere yol açmış ve İstanbul'un iasesi için Kara Kemal Bey'in denetim ve yönetiminde Heyet-i Mahsusa-i Ticariye oluşturulmuştur. Böylece siyasi bir teşekkül olan cemiyet iktisadi bir faaliyete girişmektedir. Buradaki önemli amaçlardan birinin de cemiyetin kendisine bağlı esnaf birliklerini bu yolla desteklemek ve geliştirmek olduğu ortadadır. Ancak cemiyetin ticari etkinlikleri geniş bir muhalif kesim oluşturmakta gecikmemiştir. Cemiyet aracılığıyla bazı

34 Muhittin Birgen, a.g.e., s. 341.

35 A.g.e., s. 308.

36 A.g.e., s. 311.

37 A.g.e., s. 325.

38 Muhittin Birgen, a.g.e., s. 327.

kişilerin zengin edildiği söylentisi giderek yaygınlaşır. Eleştiriler üzerine konu İttihat ve Terakkinin 1916 kongresinde gündeme gelir. İstanbul murahhası Kemal Bey cemiyetin ticari faaliyetlerine açıklık getirmek üzere İstanbul'un üç aylık işleri kapsayan bir izahatname hazırlamak zorunda kalır. Oluşturulan bir komisyon Heyet-i Mahsusa-i Ticariye ile ilgili şirketlerin hesaplarını inceler ve hazırladığı raporu kongreye sunar. Sonuç olarak her türlü yolsuzluk iddiaları ret edilerek, başarılı girişimlerinden dolayı Kemal Bey kutlanmıştır³⁹. Tanin gazetesi ise aynı günlerde "İaşe Meselesi" başlıklı bir yazı dizisi yayınlar. Bütün bunlardan hareketle söylemek gerekirse; harp sırasında Türk olan unsurları zenginleştirmenin İttihatçı çevrelerde güçlü bir arzu olduğu son derece açıktır. Hatta gazetelerde "Ey Türk! Zengin ol!" ifadeleri dile getirilmiştir.

3. "Milli Burjuvazi Oluşturma" Çabalarına Yönelik Eleştiriler

Savaşın sonunda Osmanlı toplumunda "harp zengini" bir sınıf ortaya çıkmıştı. "Harp tüccarı", "spekülasyon erbabı", "331, 332, 333 zengini", "muhtekir" gibi sıfatlarla tarif edilen türedi zenginler; toplumsal ahlak çöküntüsünün, açlığın, yolsuzluğun, sefaletin, fuhşun, kumar ve alkolün sorumlusu olarak görülmüştür. Birkaç ay içerisinde dev servetler kazanan unsurların ortaya çıkması diğer yandan İstanbul'u servet ve sefaletin aynı anda yaşandığı bir kent haline getirmişti. İstanbul'da savaş yıllarında fuhşun yaygınlaşması da ortaya çıkan bu yeni zenginlere bağlıyordu.

Bu durum, dönemin yazarları tarafından da işlenen önemli konulardan biri olmuştu. Sansürün 1917'den itibaren hafiflemeye başlamasıyla birlikte "harp zenginlerini" eleştiren yazılar gazetelerde yer almaya başlar. Bu tür yazılarda her ne kadar doğrudan İttihat ve Terakki yönetimi hedef alınmasa da harp zenginleri üzerinden İttihatçılar da dolaylı olarak eleştirilir. Hatta İttihatçıların yayın organı niteliğindeki Tanin gazetesinde bile 1917 yılı içinde "harp zengininin" gaddarlığını dile getiren yazılar kaleme alınmıştır: "*Maatteessüf son zamanlarda memleketimizde sermayedarların istibdatları yüzünden hayli sıkıntı çekti ve hatta diyebiliriz ki hal-i hazırda bizdeki derecesinde az kuvvetle bizdeki kadar gaddarane hareket eden sermayedarlar dünyanın hiçbir yerinde yoktur*"⁴⁰.

Harp zenginleri üzerinde duran isimlerin başında ise Refik Halit [Karay] gelmektedir. Hatta yazar, "İstanbul'un İç Yüzü" adlı romanını bu konuya ayırmıştır. Bunun yanında "Tanıdıklarım" adlı eserinin "Harp ve Kadın" başlıklı bölümünde savaşın doğurduğu çöküntünün en çok kadınları etkilediği üzerinde durur, cephede erkeklerin caddede ise kadınların kırıldığını belirtir. Refik Halit'in sürgün dönüşü kaleme aldığı yazılarda harbin yarattığı yeni zenginler önemli bir yer tutmaktadır. Örneğin Yeni Mecmua dergisinde "Harp Zengini" başlığıyla kaleme aldığı yazısında son derece sert eleştirilerde

39 Zafer Toprak, *a.g.e.*, s. 476.

40 "İhtikâra Karşı", *Tanin*, 12 Mayıs 1917.

bulunur: “Bugünün her yerde bahsi tazelenen iki mühim, birbirine müşabih iki büyük ve şumüllü meselesi var; bizi daima iğrendiren, üzen, ürküten, bazen de öldüren iki mesele: harp zengini, tıfıslı bit...” Ayrıca harp zenginlerini asalaklara ve leş yiyen kargalara benzetir: “Hani bir başka ağacın dalında, bir başka hayvanın sırtında büyüyüp yaşayan zararlı fidanlar, böcekler vardır, asıl bedeni gündün güne zaafa düşürüp güretirler, harp zenginlerinin ticareti de böyle... Kuvvetini topraktan değil, benim sırtımdan çekiyor; havanın feyzini değil benim iliğimi emiyor; yağmur suyuyla değil gözyaşıyla yetişiyor...”. Devamında Refik Halit, yeni zenginlerde ortaya çıkan görgüsüzlüğe değinerek “çabuk kazanılan para hazır elbise gibi iğreti duruyor; türedinin zenginliği Göksu testisi gibi hantal bir şey; servet asırların yadigârı olmalı ki insanı çeşmibülbül gülabdanları gibi inceltsin... Paranın sahibine yakışabilmesi asırlar meselesidir. Servet önüne gelenin sırtında zarif durmuyor... değil iyilik etmek, parasını hazmetmiş bir zengine yakışır tavırla oturup kalkmayı daha öğrenemedi”⁴¹ demektedir.

Refik Halit’e göre zenginliği sadece yiyip içmekten, böbürlenerek gezmekten, dışı arkasından sokak sokak dolaşmaktan ibaret sanan böyle servet sahiplerinin vatani yoktur. Üretmeden kazanan bu tür zenginler harbin de bitmesini istememektedir: “...benim servetimden zevk süren, benim servetimde keyif getiren, benim kanımla caka satan, beni zarara soktukça sermayesini artıran şu mahlûkatın medhedecek yerini bulmak, doğrusu, yaman maharet...”. Hatta söz konusu eleştiriler ve yazıda geçen ifadeler çeşitli rahatsızlıklara neden olmuş, şeker tüccarı Bayramzade, Talat Paşa’ya şikâyetinde bulunmuştur. Bunun üzerine Talat Paşa, Refik Halit’in sürgün yerine geri gönderilmesini emretmiş ancak Ziya Gökalp’in araya girmesiyle emir yerine getirilmemiştir⁴².

Yeni Mecmua’nın diğer bir yazarı olan Kazım Şinasi de “Harp Zenginleri” başlıklı yazısında; “Harp zengini denince hatırıma harp esnasında ve harpten tevellüd eden fevkalade haller içinde biraz ihtikâr ile biraz da meşru olamayan vasıtalarla büyük büyük servetler kazanmış adamların” geldiğini belirtir. Hatta bu kişiler, sonradan görme olduğu için bunları yaşayışından, yürüyüşünden, bakışından anlamak mümkündür⁴³.

Yeni Mecmua dışında “harp zenginleri” konusunu işleyen yayın organlarından biri de Vakit gazetesi olmuştur. Gazetenin başyazarı Ahmet Emin [Yalman]’ın “Harp Zenginliğinin Nevileri” başlıklı yazısında zenginleri üç çeşide ayırmıştır: Birincisi “hakiki bir kabiliyeti, haysiyeti ve izzet-i nefsi olan ve istihsalat tarikiyle para kazananlar” ikincisi “serveti hava oyunları veya borsa muameleleriyle kazanmış olmakla beraber isti’mal ve istihlak nokta-i nazarından akılları başlarında olan zenginler”, üçüncü olarak ise “havadan kazanılmış paraları dillere destan olacak surette sefahat sahasında yiyenler”. Yazara göre; bunlar arasında en zararlısı ise üçüncü tür yani “havadan kazanılmış” paralarla servet sahibi olanlardır. Bu

41 Refik Halid, “Harp Zengini”, *Yeni Mecmua*, 2 Mayıs 1918, Sayı 42, s. 301-302.

42 Erol Köroğlu, *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) Propagandadan Milli Kimlik İnşasına*, İletişim Yay., İstanbul, 2004, s.399

43 Kazım Şinasi, “Harp Zenginleri”, *Yeni Mecmua*, 4 Nisan 1918, Sayı 38, s. 237.

tür harp zenginleri fakirlerin ve orta hallilerin elinde, avucunda bulanan parayı kemirdikçe ülkenin gerçek serveti hızla azalacak ve malum kişilerin kontrolünde insaniyet için değil, zevk ve israf içinde tüketilecektir⁴⁴.

Savaş yıllarında ortaya çıkan “harp zenginlerine” yönelik bir diğer eleştiri de Tekin Alp’ten gelmiştir. “Milli İktisat” oluşturma amacıyla savaş yıllarında uygulanan politikanın servet ve gelir dağılımını bozduğunu ifade eden Tekin Alp, orta sınıfın yıkıldığı, yeni zenginlerin türediğini anlatırken özellikle Avrupa’da oluşan bu tür sermaye birikiminin yatırıma dönüşmesine rağmen Osmanlı Devleti’nde ise aynı sonucu vermediğini belirtir. Tekin Alp’e göre, milli iktisatla orta halli adamlar için geçinmek imkânı kalmamış, halk tabakaları hemen kâmilenfakr-u zarurete mahkûm olmuştu. Diğer yandan ise milli iktisadımızı vücuda getiren amiller umumi serveti artırmak suretiyle bütün efrad-ı milleti mesut ve bahtiyar etmeye çalışacak yerde umumi servetin zararına olarak bazı fertleri lüzumundan fazla zengin etmiştir: “Orta halli adamların senelerden beri dıştan tırnaktan artırarak tasarruf ettikleri beş on kuruşluk sermayeler yavaş yavaş talihin, tesadüfün, yolsuz birtakım ahvalin meydana çıkardığı birtakım adamların cephelerine akıp gitmiş ve bu surette harp zenginleri namıyla maruf bir sınıf-ı gayr-ı mümtaz vücuda gelmiştir... harp zengininin serveti kumarbazın servetinden farklı değildir”. Ayrıca yazara göre; harp zenginleri kazandığı parayı zevk ve sefa âlemlerinde israf eder. Bu nedenle ortaya çıkan sonuca “milli iktisat” yanlılarının destek olması mümkün değildir: “Milli iktisad münevverlerin böyle neticeye razı olacakları hiçbir vakit iddia olunamaz. Milletten en değersiz efradından birkaçının en değerli efradın zararına olarak servet toplanmasına meydan vermek gayr-i münevver sınıfların bolluk ve israfad içinde puyam oldukları halde münevver ve dimağlarıyla işleyen sınıflar zaruret içinde çalka(la)nup durursa milli iktisaddan hayır memul olur mu?”⁴⁵.

Sedat Simavi ise savaştan önce memleketin en zenginlerinin memurlar, bol maaş alan paşalardan oluştuğunu ancak bu durumun savaşla birlikte değiştiğini, zenginlerin fakir, fakirlerin zengin olduğunu, evvelden uşaklık edenlerin otomobillere bindiğini, arabalarda gezenlerin ise yayan yürümeye mecbur kaldığını belirterek “yeni zenginlerin” toplumsal kökenlerine vurgu yapar⁴⁶. Bunun yanında ortaya koyduğu tespitler artık bürokrasiye dayalı “zenginlik ve statünün” yerini sermayeye dayalı yeni sınıfın aldığını göstermesi bakımından da ilginçtir.

“Milli İktisat” projesinin önemli ayaklarından biri olan İzmir’de yayınlanan Köylü gazetesi ise vagon yolsuzluğunu sayfalarına taşımıştır: “... yalvarıyoruz: artık vagon işi bir sona ulaşmalıdır; İzmir’de vagonculuk derdi birçok dedikodular ortaya çıkardı. Ağzına gelen bir türlü söylüyor. Fakat ipliğini boyayan yine boyuyor. Vagon alıp satmak; İzmir’e tüccarlığın en kolay ve en kavisi oldu. Herkes

44 Ahmet Emin (Yalman), “Harp Zenginliğinin Nevileri”, *Vakit*, 20 Nisan 1918, Sayı 181, s. 1.

45 Tekin Alp, “Harb ve İktisat-1”, *Yeni Mecmua*, 29 Ağustos 1918. Sayı 59, s. 133.

46 Zafer Toprak, *a.g.e.*, s. 672.

işî gücü alışverişi bırakarak... Ele geçirdiği vagonları otuz, kırk, elli liraya ve hatta yükleteceği mala göre okkası otuz kırk paradan yetmiş seksen liraya satıyor; bu suretle sermayesiz tüccarlığın en tatlısını ve hiç tehlikesizini yapıyor ve buz gibi liraları, o güzelin banknotları oturduğu yerden ceplerine indiriyor..."⁴⁷. Yazının devamında ise İzmir'de bu işe bulaşmayanların sayısının son derece az olduğu vurgulandıktan sonra bu işe derhal son verilmesi için valiliğe çağrıda bulunulur. İttihatçıların yayın organı olan Tanin gazetesinde "İzmir'de yeni bir cemiyet: Nazım Bey'le mülakat" başlıklı yazıda "milli iktisat" politikalarının İzmir'deki sonuçlarına değinilir: "Şüphesiz harp memleketimizin hemen her tarafını zengin etmiş, fakat ahval-i fevkaladenin bahşettiği servetin en büyük hisseleri İzmir'e nasib olmuştur". İzmir'de harpten önce rıhtımın üzerinde sıralanmış kahvehanelerin yerini artık yeni teessüs etmiş kolektif şirketlerin idarehaneleri ve ilan levhaların almıştır⁴⁸.

Ahmet Hamdi Başar anılarında savaş yıllarında İttihatçıların asıl yaptıkları işin halkın ağzından lokma çalarcasına harp zenginleri yetiştirmek olduğunu ifade ederken ortaya çıkan yeni zenginlerin görgüsüzlüğünü şu örnekle açıklar: "Viyana operetindeki meşhur soprano Miloviç, İstanbul'a gelince bizim bu zenginler allak bullak oldular. Bu güzel artistin şerefine verdikleri ziyafette binlik banknotlar tutuşturarak sigarasını yaktılar"⁴⁹. Sonuçta "milli burjuva" yetiştirme politikası kısmen beklenen sonucu doğursa da yoz bir savaş zengini sınıf yaratmıştır⁵⁰.

4. Türk Romanında "Harp Zengini" ve Kemal Tahir'in Yaklaşımı

"Milli burjuva" oluşturma çabalarına yönelik eleştiriler tarih çalışmalarından önce romanlarda yerini alır. Belli başlı örnekleri saymak gerekirse; Refik Halit Karay "İstanbul'un Bir Yüzü" romanında, Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın "Namusla Açlık Meselesi", "Hakka Sığındık", "Billur Kalp, Kokotlar Mektebi" romanlarında savaş sırasında yapılan vurgunlara yer verilir. Reşat Nuri Güntekin de harp zenginlerine kayıtsız kalmamış ve konuyu "Gizli El" ve "Damga" adlı eserlerinde ele almıştır. Servet Muhtar Alus ise "Harp Zengininin Gelini" adlı eserinde savaş yıllarında memurluğun gözden düştüğünü ticaretle uğraşmanın moda olduğunu belirtir. Hatta sırtını siyasal ilişkilere dayamış yeni tüccarlar Osmanlı toplumunda geleneksel bölüşümün altüst olmasına neden olmuşlardır. Mahmut Yesari'nin "Çoban Yıldızı" romanında aniden ortaya çıkan bu türedi zenginlerin sefahat düşkünlükleri eleştirilir. Peyami Safa "Mahşer" adlı romanında özellikle vagon ticaretiyle ortaya çıkan serveti Mahir Bey karakteri üzerinden anlatır. Yakup Kadri Karaosmanoğlu ise "Kiralık

47 "İzmir'de Vagon Meselesi", *İktisadiyyat Mecmuası*, Yıl 1, Sayı 17, 9 Haziran 1332, s. 5, Aktaran Zafer Toprak, a.g.e., s. 674.

48 "İzmir'de Yeni Bir Cemiyet: Nazım Bey'le Mülakat", *Tanin*, 8 Kanun-ı evvel 1333, s. 2. Aktaran Zafer Toprak, a.g.e., s. 675.

49 Ahmet Hamdi Başar'ın *Hatıraları, Meşrutiyet, Cumhuriyet ve Tek Parti Dönemi*, Yayına Hazırlayan Murat Koraltürk, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2007, s.79

50 Gülten Kazgan, a.g.e., s. 54

Konak" eserinde devrin nüfuzlu kişileri sayesinde vurgunculuk işine karışan ve önemli bir zenginliğe kavuşan Servet Bey'in hikâyesini aktarır. "Sodom ve Gomore" de ise eski memurlardan olan ve savaş sırasında ticaretle zengin olan Sami Bey'in hikâyesine yer verilir. Ercüment Ekrem Talu'nun ilk olarak 31 Mayıs/21 Haziran 1920 arasında İleri gazetesinde tefrika edilmiş olan "Gün Batarken" adlı romanında harp zenginlerine yönelik son derece ağır ifadeleri kullanır:

"Harpten taciri bir başka mahlûktur. Kan kokusuyla tenebbüh eder bir marazdır. Vicdan denilen cevher-i kıymetdar onun lehçe-i mahsusunda 'menfaat' tesmiye edilir. Muhtekir akşam sofrasında yediği ekmeği gözyaşıyla tuzlar, içtiği sigaranın dumanına yetimlerin ahu karışmasını ister... Serhatte can veren evlad-ı vatandan her biri, kendisine birkaç yüz lira kazandırmamış ise, cümlesinin ölümü hebadır. Zira vatan kelimesi onun için bir efsane, para ise dünyada yegâne hakikattir..."

Bu konuda Kemal Tahir'e ayrı bir sayfa açmak gerekir. Kemal Tahir romanlarında sadece savaş sırasında ortaya çıkan vurgunculuğa değinmekle kalmamış, bu durumu İttihat ve Terakki politikaları üzerinden açıklama yoluna başvurmuştur. Hatta bununla da yetinmeyen Kemal Tahir, nerdeyse her romanında mutlaka eleştirisini yaptığı "devlet eliyle zengin yetiştirme" işine tarihsel yaklaşımdan hareketle kuramsal derinlik de katmıştır.

Asya Tipi Üretim Tarzı Kemal Tahir açısından da bir başlangıç noktası olmuş, buradan hareketle Türk toplumunun yaşadığı tarihsel süreçle ilgili özgün teoriler geliştirmiştir⁵¹. Kemal Tahir, Doğu toplumlarını açıklarken devleti merkeze yerleştirir, hatta devleti toplumun üzerinde adalet dağıtan yüce bir varlığın temsilcisi olarak ele alır. Doğu'da devlet, toplumdaki bireyden önce gelir ve insanlar devletin etrafında toplanır. Üretim koşullarını oluşturan ve bu sayede geniş toprakların sahibi olan güçlü bir merkezi iktidara her zaman gereksinim duyulmuştur. Kemal Tahir'e göre; Doğu toplumlarında, Batılı anlamında feodalitenin bulunmaması bundandır. Çünkü ne kadar güçlü olursa olsun, hiçbir feodal güç verimsiz topraklarda serflerini doyurup kendisini zengin edecek tarımı, yalnız kendi gücüyle sürdüremez. Toprakları tarımda tutmak için gerekli bayındırlık işlerini Doğu'da ancak devlet yapabilir. Kavimler göçünden sonra, merkezi gücün zayıflamasıyla ortaya çıkan feodal düzen Batı'da yeni bir sürece ortam hazırlamıştı. Feodalite düzeni içinde bu düzenin çelişkilerinden yararlanarak gelişen burjuva sınıfı, kişisel girişimcilik, sermaye yatırıma, bunların doğal sonucu olan rekabete dayanarak güçlenmiş; burjuvanın güçlenmesiyle ortaya çıkan Rönesans, Reform ve Sanayi Devrimi aşamalarından geçen Batı, bu sistemin ayrılmaz parçası olan sömürüyü bütün dünyaya Avrupa merkezli olarak yaymıştır. Doğu'da ise; Batı benzeri bir feodalite yaşanmadığından ve toprağa dayalı güçlü bir mülkiyet ilişkisinin ortaya çıkmamasından dolayı bir Batılı anlamda bir sermaye sınıfı doğmamış,

51 Ayrıntılı bilgi için bakınız: Erem Sarıkoca, "Kemal Tahir ve Toplum Yapıları", *Biyografya-4*, Bağlam yay., Ankara, 2004, s.s. 31-50.

buna bağlı olarak da Batı'da yaşanan Rönesans, Reform, Sanayi Devrimi gibi süreçler Osmanlı Devleti'nde yaşanmamıştır. Dolayısıyla söz konusu tarihsel evrim Doğu'da yaşanmadığı için modern toplumu Batı'daki şekliyle Doğu'da oluşturmaya çalışmak gerçekçi değildir. Bu yüzden Kemal Tahir, Osmanlı Devleti'ndeki Batılılaşma çabalarına şüpheyile yaklaşarak eleştirmiş ve söz konusu süreci "Batı çıkmazı" olarak tarif etmiştir. Başka bir deyişle; Türk toplum yapısının Batı'daki tarihsel süreçten farklı olduğunu, bundan dolayı Batı kökenli siyasal ve ekonomik tercihlerin Doğu'da olumlu sonuçlar vermeyeceğini öne sürmüş, Türkiye'nin sorunlarına çözüm bulabilmesinin ancak farklı tarihsel süreç yaşayan toplumun özelliklerinin belirlenmesiyle mümkün olabileceğini vurgulamıştır. Bütün bunlardan hareketle İttihatçıların "devlet eliyle zengin yetiştirme" projesini Batılılaşma çabasının içinden değerlendirmiş ve "tepeden inme" bulmuştur. Burjuvayı sadece cebinde para olan zenginler olarak görmeyen Kemal Tahir, burjuvanın ortaya çıkışını Batı'nın tarihsel evrimi ve özellikle de feodalitenin çelişkileri içinde aramıştır. Batı'da uzun bir tarihsel gelişim süreci içinde ortaya çıkan burjuvazinin, Osmanlı Devleti'nde olduğu kısa bir sürede devlet eliyle yaratılamayacağını özellikle vurgulamıştır.

İttihatçıların "Milli Burjuva" yetiştirme çabalarını eleştiren Kemal Tahir, "burjuva" denilen bu yeni insan tipini Osmanlı'nın, her zaman "zengin" ile karıştırdığını belirtir. Hatta İttihatçıların zorla zengin yetiştirme çabalarının, şahsiyet sahibi, teşebbüs sahibi, sırasında hürriyetlerini, haysiyetlerini savunur faydalı iş adamları yetiştirmek neticesi vermediğini, bir çeşit memur-zengin kapıkulu yetiştirmeye yaradığını söyler: "*Bugüne kadar zengin yaratmayı, burjuva yaratmak sanarak çok yanlış yol tuttuk. Milli serveti bir takım dalaverecilere, hazır yiycilere, memleketin buhranlı zamanlarında milli menfaatlerden hayâsızca kaçanlara kaptırdık... Yani zenginler hükümetin olmaz, hükümet zenginlerin olur. Biz yüz yıllardır sosyal hayatımızın temellerindeki bu tersliğin zararlarını çekmekteyiz... Bir idare istediği kadar 'zengin' yaratabilir ama istediği zaman istediği kadar burjuva yaratamaz. Çünkü burjuva yeni insandır. Yeni insanın meydana gelişi, uzun bir çalışma, didinme, gayret devresi ister... Burjuva olmak, olaylar ve insanlar karşısında burjuva gibi davranabilmek, bir yeni mizaç, bir yeni şahsiyet sahibi olmak işidir. Çok parası olmak işi değil..."⁵². Sonuç olarak; burjuva yaratma çabaları, devletten bağımsız, üretimde değer yaratıcı ve bu değerleri dünya yüzünde çekişerek satıcı sınıf yetiştireceğine, "*devletin desteğinden vazgeçmez, vurguncu, parazitler sürüsü*" yetiştirilmiştir⁵³.*

Bu yaklaşımdan hareketle milli ekonomi kurma çabalarını İttihat ve Terakki Dönemi'nden Cumhuriyet'e süreklilik içinde ele alan Kemal Tahir, Ermeni tehcirini ve Rum mübadelesini ulusal bir burjuva yaratma amacının bir parçası olarak görür ve devlet eliyle yerli zengin yaratma çabalarını romanlarında

52 Kemal Tahir, *Notlar, Çöküntü*, Cilt 12, Bağlam Yay., İstanbul, 1992, s.s. 12-16.

53 Kemal Tahir, *Notlar, Osmanlılık/Bizans*, Cilt 10, Bağlam Yay., İstanbul, 1992, s.334.

da eleştirir⁵⁴. Eserlerinde bu çabaların Batı'daki gibi bir burjuva yaratmadığını, aksine devlete bağımlı zengin yarattığını, sınıf karakteri olmayan bu zenginlerin de hiçbir sorumluluk almadan sahipsiz devleti kendi hesaplarına soymaya çalıştıklarını vurgular. Kemal Tahir "Bir Mülkiyet Kalesi" romanında babası Tahir Bey'in hayatını Mahir Efendi karakteriyle karşımıza çıkarır, roman aslında bu yönüyle biyografik özellikler taşır. II. Meşrutiyet'in ilanından başlayarak yaklaşık on yıllık tarihsel süreç eserin konusunu oluşturur. Mahir Efendi, barış imzalandıktan sonra İstanbul'a dönerken Bandırma'da Tavşan Mağazası marangoz ustalarından Hilmi Efendi ile karşılaşır. Hilmi Efendi nasıl olduğuna pek akıl erdiremese de harp içinde iyi para kazanmıştır. Hatta gece yataırken iki yüz lira olan sermayesi sabah kalktığına dört yüz, iki hafta sonra da sekiz yüz oluvermiştir⁵⁵. Ancak bu kazanç bile İstanbul'dakilerin yanında son derece cüz'ü kalmaktadır: "...lakin asıl vurgunu İstanbul'da vurdular. Bir de orduya müteahhitlik yapanlar büyük parayı topladı. Burada bir Kaltabanoğulları vardı. Karun oldu keratalar... İstanbul'u sana nasıl vafedeyim. Parayı sokaklardan çöpçü süpürgesiyle süpürmüşler de kasalara tekmeyle doldurmuşlar"⁵⁶. Hilmi Efendi İttihatçıların bu işe "Türk'ten tüccar yetişsin diye" göz yumduğunu belirtir. Bütün bunların ise Talat Paşa'nın akli olduğu özellikle vurgulanır. Hilmi Efendi'ye göre bir hükümet tüccara dayanırdı, zenginden zarar gelmezdi. Hatta Bolşevik Devrimi Talat Paşa'nın ne kadar haklı olduğunu ispatlamıştı. "İşte bu sebepten hükümet, 'zengin çoğalsın da fukaranın zenginlere bir vakit gücü yetmesin!' dedi. Hırsızlığın, ihtikârın yakasını kaptı koyuverdi"⁵⁷.

"Esir Şehrin Mahpusu" romanında harp yıllarında gerçekleştirilen vurgun Mehdi Bey'in ağzında aktarılır: "...İstanbul'da işlerin en kıyak sırası... yerine düştünüz mü, bin lira yatırılırsunuz, iki çevirmede, on beş yirmi bin lirayı cebe indiriyorsunuz!...yıllar Birinci Dünya Savaşı'nın para harmanı yılları... yirmi vagon yakaladınız mı, kazandığınız parayı, yazıhane almaz. Altı aya varmadan, ben paranın hesabını şaşırdım..."⁵⁸.

Mütareke İstanbul'undan manzaralar aktaran yazar; daha düne kadar vatan, millet, kahramanlık muhabbeti yapan beylerin, paşaların, zenginlerin, münevverlerin, âlimlerin nasılda birden düşmanla sarmaş dolaş olduklarını vurgular. Bu konuda başı ise yeni palazlanan tüccar sınıfının çektiğini şu ifadelerle aktarır: "Düne kadar Türk ordusuna küflü saman, kurtlu bakla vesaire veren ve milyonlar kazandıktan başka birer de harp madalyasına layık görülen müteahhitler,

54 Kemal Tahir, Kurt Kanunu romanında Ermeni tehcirinin Alman işi olduğunu belirtir. Bu yolla Almanların, Ermeni unsurları tasfiye ederek Osmanlı pazarına girmeye çalıştıklarını vurgular. Kemal Tahir, *Kurt Kanunu*, Tekin Yay., 9. Baskı, İstanbul, 2004, s.196. İttihatçıların ünlü Maliye Nazırı Cavit Bey de anlarında benzer bir tespit yapar. *Cavit Bey Meşrutiyet Ruznamesi*, Cilt III, s. 136.

55 Kemal Tahir, *Bir Mülkiyet Kalesi*, İthaki Yay., 5. Baskı, İstanbul, 2009, s. 233

56 A.g.e., s. 233.

57 A.g.e., s. 235.

58 Kemal Tahir, *Esir Şehrin Mahpusu*, İthaki Yay., 4. Baskı, İstanbul, 2009, s. 333.

derakap düşman ordusuna en birinci malzeme satmaya başlamışlardı"⁵⁹ . Kemal Tahir'e göre asıl muhabere İngilizlerle değil, Osmanlı ülkesinde zengin ile fakir arasında yapılmıştı. "...zenginler harpten karun olup çıktı. Fıkalarlar evlatlarını, kocalarını, kardeşlerini kaybettiler. Fazladan evlerinde iki tencere varsa birisini, iki yatak varsa birisini ve de namuslarını kaybettiler. Bizim zenginler kimi soydu da kazandı? Kendi fikaramızı soydu"⁶⁰. İttihatçı hükümet ise yağmaya ortak olduğu için bu duruma engel olmamıştı. "Esir Şehrin İnsanları" eserinin başında roman kahramanı Kamil Bey'in içine düştüğü dar boğaz anlatılırken İstanbul ile ilgili şu tespit yapılır: "İttihatçı kodamanlar savuşmuş birer kuytuya sinip paraların üstüne oturdukları için ortada yok pahasına mülk değil, cevahir alacak kimse kalmamıştı"⁶¹.

"Yorgun Savaşçı" romanında ise Doktor Münir, Batı ile Doğu toplumlarının benzeşmezliğini vurguladıktan sonra "zengin" ile "burjuva" arasındaki farklılıklara değinir: "...Oysa Doğulu zengin başka, Batı'nın burjuvazisi başka... Bizim zengin burjuvalaşamaz mı? Hayır! Devletin zenginleştirdiği, ister istemez devletin emir eri kalır"⁶².

Kurt Kanunu romanında İttihat ve Terakkinin "milli burjuva" yaratma çabasının mimarlarından olan Kara Kemal öz eleştiri yaparak İttihatçıların zengin yetiştirme politikasını eleştirir. Kara Kemal, evine sığındığı Emin Bey ile geçmişini değerlendirirken; devlet eliyle adam zengin edip kapitalist Batıya benzemeye çalışmayı çılgınlık olarak niteler⁶³. İttihatçıların, Ayrıca Türk işadamları yetiştirerek önemli iş alanlarını azınlıkların elinden almaya çalıştıkları vurgulanır. Ancak bu yolla ortaya çıkan zenginlerin Batılı anlamda hiçbir zaman "burjuva" olamayacakları Pavrus'un söyledikleri ile açıklanır.

"Pavrus gavurunu bildin mi?..

-Evet..

-Bir gün bana anlattıydı uzun uzadıya 'her zengin senin istediğin işi göremez' dedi. Dedi ki, 'Milli zenginin adı burjuvadır. Batıda derebeyliğin içinde yetişir bu hayvan... Bundan önce de tarihte zengin vardır ama, hiç biri burjuva değildir. Hele Doğudakiler hiç değildir'. Anlattıydı burjuvanın özelliğini... İşe yatırırmış eline geçeni, son meteliğine kadar... Gerçekten hürlük istermiş ki pazardaki rakibiyle boğuşmaya girişip hepsini ortadan kaldırsın! "sizinkilerde burjuva çekirdeği yoktur, olamaz da hiç" dedi. 'Bu sebeple bunlar sırtlarında devlet dayanağını aralıksız duymak isterler, bunlar tekel isterler. Yani, isterler ki devlet her işi bunların yerine yapsın, bütün tehlikeleri ortadan kaldırsın, zararlarını da gerektiğinde yüklensin! Bunlara salt, kürekle para toplamak kalsın... Topladıklarını yeniden yatırmayı da kendilerinden hiç kimse istemesin. Kazansınlar, kazandıklarını saklasınlar, taşa toprağa gömsünler, hatta

59 Kemal Tahir, Bir Mülkiyet..., a.g.e., s. 305

60 A.g.e., s. 341.

61 Kemal Tahir, Esir Şehrin İnsanları, İthaki Yay., 8. Baskı, İstanbul, 2008, s. 13

62 Kemal Tahir, Yorgun Savaşçı, İthaki Yay., 3. Baskı, İstanbul, 2007, s. 167.

63 Kemal Tahir, Kurt Kanunu, s. 198.

*yabancı ülkeler bankalarına kaçırınsınlar. Devleti bırak, kendi kendilerine destek olamaz bunlar... iş bilmedikleri için azınlıkların elinden iş alanlarını çekip alamaz hiç biri... Belki bunlarla ortak olur kimisi, böylece de, devlet, eskiden biri ödüyorsa, beş ödemek zorunda kalır...'*⁶⁴.

Kara Kemal, zengin yetiştirmenin devlet eliyle tekeller oluşturmaya götürdüğünü belirtirken; aynı zamanda oluşan bu yeni zenginleri devleti daha fazla soymaya yöneldiğini, her şeyi devletten beklemeye başladığını vurgular: *"Devlet işletmelerinin zararına katılmadan kaymağını alarak, fazladan pazarı tekel şartları içinde tutarak iş yapanlar, Batı anlamında kapitalist olamazlar. Bunlar ne kadar çok zenginleşirse devleti o kadar didikler, temelleri o kadar çok oyar. Bunlar içinde buldukları dolayısıyla sınıf şuuruna varamadıkları için kendi devletlerini kurmaya yönelemezler. Tersine hiçbir sorumluluk yüklenmeden Batı anlamında sınıf karakteri olmayan enikonu SAHİPSİZ devleti kendi hesaplarına çalıştırıp soymayı çıkarlarına daha uygun bulurlar"*⁶⁵.

Kemal Tahir'e göre bu durum bir yandan halkı umutsuzluğa sevk ederken diğer yandan da halkın devlete olan düşmanlığını artırır. Yüksek idarecilerle onların ortakları olan yeni zenginlerin kurduğu bu düzen halka kötü örnek olur. Sonuçta bir yandan zenginlik düşmanlığı alıp yürürken öte yandan insanlar, içinde debelendikleri kara yoksulluktan ancak vurgunla, kanunsuz çarpmalarla, lotaryalar yoluyla kurtulacakları inancına varırlar. Böyle ortamlarda hırsızlık ayıp olmaktan çıkar. Toplumun alt tabakalarında sürünenler bile hiç olmazsa çocuklarını okutup bu soygun çetesine katmayı biricik amaç edinirlerdi⁶⁶.

Sonuç

Batı'da burjuvazinin oluşumu uzun bir tarihsel süreç gerektirmiştir. Kısaca belirtmek gerekirse Avrupa'da sınıfların varlığı hem kendi aralarında hem de devletle bir iktidar ilişkisi ve çatışma yaratmıştı. Çatışma durumunun bıktırıcı ve yıpratıcı sonuçları siyasi düzlemde uzlaşma ihtiyacı doğurdu. Siyasi alanın tanımlanması taraflar arasında pazarlık, müzakere, uzlaşma ve sözleşme süreçleriyle gerçekleşti. Dolayısıyla devlet, kendi dışında oluşan siyasi ve iktisadi unsurlarla mücadele içine girdiği gibi çoğu zaman uzlaşmak zorunda da kaldı; devamlı olarak sınıanma, denetim, kontrol olgularıyla karşılaştı. Her dönemde çoklu iktidar odaklarına ve bunların çatışmalarına sahne olurken nerdeyse hiçbir zaman bu unsurlardan biri siyasi, iktisadi ve toplumsal yapıya tek başına hâkim olamamıştı. Diğer yandan çoklu iktidar düzeni, çeşitli unsurlar arasındaki uzlaşmanın kurumsallaşabilmesi için hukuksal bir düzeni ortaya çıkarıyordu. Hem sermaye birikimi sağlamanın hem de belli bir coğrafya içinde sermayenin güvenli bir şekilde dolaşabilmesi ancak hukuksal güvenceyle

64 A.g.e., s. 100.

65 A.g.e., s. 212.

66 A.g.e., s. 212.

mümkündü. Böylece tüm sistem üzerinde genel kurallar getiren bir devlet anlayışı ve siyasi kültür gelişti.

Diğer yandan feodal düzende çeşitli sınıflar arasında yaşanan çatışma genellikle sözleşmeyle sonuçlanmakta ancak taraflardan birinin gücünün zaman içinde zayıflamasıyla diğer unsurun sözleşmeyi ortadan kaldırmaya çalışması yeni koşullar ortaya çıkarmaktaydı. Dolayısıyla siyasi, askeri ve ekonomik olarak güçlü olanın kendi egemenlik alanını artırdığı dinamik bir toplum yapısı mevcuttu. Bu durum “girişimciliğe” yatkın bireyin oluşumu için uygun koşulları ortaya çıkarıyordu. Bunun yanında “özgürlük” kavramını özellikle toplumsal hiyerarşinin altında olanlar için anlamlı hale getirmekteydi.

Bütün bunlara karşın; Osmanlı siyasi ve toplumsal düzeninde ise devletin “mutlaklığı” söz konusuydu. Devlet; kendi sınırlarını kendisi belirleyen, tartışılmazlığı ve sorgulanmazlığı “kutsaliyet” arz eden bir yapı haline geldi. Bu durum devletin norm koyma, “ideal toplumu” tarif etme hakkına sahip olması, özellikle sivil alanın daraltılmasına ve toplumun “devletleşmesine” neden oldu. Dolayısıyla Osmanlı düzeni değişmezlik ve denge üzerine kuruldu, dengenin sürdürülebilmesi başka bir deyişle düzenin devamı devletin temel görevidi. Osmanlı anlam dünyasında “devletin kutsallığını” besleyen zihniyet buradan kaynaklanmaktaydı. Devlet, “iktidarın ve gücün bölünmezliğini” temsil etmekteydi. Başka bir deyişle çeşitli siyasi aktörler arasında mücadelenin “düzeni” darmadağın etmemesinin tek güvencesi merkezi gücü uhdesinde toplayan devletti. Merkezîyetçi düzen ister istemez toplumun tüm aktörlerini devlete bağımlı kıldı. “Siyasi istikrar” ve “uyum” Osmanlı düzenin temel özelliğiydi. Hatta “durağanlığı” idealize eden bir bakışın kökleşmesi söz konusuydu. Dolayısıyla bütün bunlar Batılı anlamda; sermaye birikimi, girişimcilik, özgürlük, kapitalizm gibi durumların ortaya çıkmasını ve gelişmesini engelledi.

Zamanla Batı’da gelişen “iktisadi düzenin” hızla evrenselleşip egemen hale gelmesi ister istemez Osmanlı Devleti’ni “uyum göstermeye” zorladı. Ancak Osmanlı Devleti’nde Batılılaşma hareketleri devletin gücünü yeniden ikame etme anlayışıyla devletin aktörlüğünde ve devletin onayıyla gerçekleştirildi. Dolayısıyla “milli iktisada” yönelik düzenlemeler, liberalleşmeden daha ziyade güçlü bir devlet mekanizması yaratmanın hatta yeniden inşa etmenin aracı olarak görüldü. Sonuç olarak Batı’dan farklı olarak “milli iktisat”, “iktisadi gelişme” bir devlet politikası halini aldığı gibi güçlü bir devlet mekanizması için de kullanıldı. Böylece oluşan iktisadi düzen içinde “devlet” ekonomik olarak özne haline geldi ve iktisadi alanı kontrol etmeye, yönetmeye ve yönlendirmeye başladı. İttihatçıların “milli iktisat” politikası doğrultusunda birçok siyasi unsur devlet eliyle “milli burjuvazi” haline geldi. Devlet eliyle oluşturulan “milli burjuvazi” kendi varlığını borçlu olduğu özneye karşı “bağımlı” hale geldi. Devletin çizdiği sınırların içinde iktisadi ve siyasi olarak hareket etti bir yandan da iktidarın doğal destekçisi haline geldi. Dolayısıyla Batı’da burjuvazinin

devlet karşısında tarihsel süreçten beslenen özerkliğine hiçbir zaman ulaşamadı, sivil toplumun, demokrasinin, özgürlüğün taşıyıcısı ve destekçisi olamadı. Başka bir deyişle; devlet mekanizmasında toplanan rant “siyaseten seçilmiş” kesimlere “dağıtılarak” iktisadi alanda devletin egemenliği güçlendiriliyordu. Böylece Batı’daki gibi devlet karşısında özerk bir pozisyona sahip olan ve siyasi liberalizmin taşıyıcısı kabul edilen bir sermaye sınıfının oluşmasının önüne geçiliyordu. Devlet kendi eliyle oluşturduğu bir sermayedar sınıfı yoluyla hem kendini meşrulaştırmakta hem de kendine toplumsal destek yaratmaktaydı. Bu durumun en önemli sonuçlarından biri ise Türkiye’de siyasetin bir “iktidardan rant kapma” mantığı çerçevesine sıkışmasıdır. Tarihsel olarak “merkezin” devlet tarafından doldurulduğu ve tarif edildiği düzenlerde iktisadi alanda bireysel refah yolunun devletten geçmesi doğal kabul edilen bir durum haline almıştır. Böylece toplumsal tabanla, siyasi ve bürokratik kadrolar arasında çıkar birlikteliği sağlandığı gibi devletin meşruiyet ve merkezîyetçiliği de güçlenmiş oluyordu. Dolayısıyla devlet eliyle “milli bir burjuvazi” yaratma çabası Batılı anlamda bir sermaye geleneği yaratamadığı gibi “milli iktisadın” gelişmesini engellediği veya yavaşlattığı da ileri sürebilir.

KAYNAKÇA

I. Süreli Yayınlar

Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırma Dergisi
Halka Doğru
İktisadiyyat Mecmuası
Tanin
Tasvir-i Efkâr
Türk Yurdu
Vakit
Yeni Mecmua

II. Kitaplar

- Ahmad, Feroz, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, Çev. Nuran Yavuz, Kaynak Yay., 7. Baskı, İstanbul, 2007.
- Ahmet Hamdi Başar'ın Hatıraları, *Meşrutiyet, Cumhuriyet ve Tek Parti Dönemi*, Yayına Hazırlayan Murat Koraltürk, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., Kasım 2007, İstanbul, s.79
- Birgen, Muhittin, *İttihat ve Terakki'de On Sene*, Hazırlayan Zeki Arıkan, Cilt 1, Kitap Yay., İstanbul, 2006.
- Cavit Bey *Meşrutiyet Ruznamesi*, Cilt III, Haz. Hasan Babacan-Servet Aşar, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2015.
- Çavdar, Tevfik, *Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü Talat Paşa*, İmge Yay., 4. Baskı, Ankara, 2001.
- _____ *Türkiye Ekonomisinin Tarihi 1900-1960*, İmge Yay., Ankara, 2003.
- Georgeon, François, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1999.
- Kansu, Aykut, *1908 Devrimi*, İletişim Yay., İstanbul, 1995; Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge Yay., Ankara, 2001.
- Kazgan, Gülten, *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., 4. Baskı, Eylül İstanbul, 2009.

- Kerimoğlu, Hasan Taner, *Osmanlı Kamuoyunda Balkan Meselesi 1908-1914*, Libra Yay., İstanbul, 2015.
- Keyder, Çağlar, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yay., 17. Baskı, İstanbul, 2011.
- Köroğlu, Erol, *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) Propagandadan Milli Kimlik İnşasına*, İletişim Yay., İstanbul, 2004.
- Sertel, Zekeriya, *Hatırladıklarım*, Remzi Kitabevi, 4. Baskı, İstanbul, 2000.
- Tahir, Kemal, *Bir Mülkiyet Kalesi*, İthaki Yay., 5. Baskı, İstanbul, 2009.
- _____ *Notlar*, Osmanlılık/Bizans, Cilt 10, Bağlam Yay., İstanbul, 1992.
- _____ *Notlar*, Çöküntü, Cilt 12, Bağlam Yay., İstanbul, 1992.
- _____ *Esir Şehrin İnsanları*, İthaki Yay., 8. Baskı, İstanbul, 2008.
- _____ *Esir Şehrin Mahpusu*, İthaki Yay., 4. Baskı, İstanbul, 2009.
- _____ *Kurt Kanunu*, Tekin Yay., 9. Baskı, İstanbul, 2004.
- _____ *Yorgun Savaşçı*, İthaki Yay., 3. Baskı, İstanbul, 2007.
- Toprak, Zafer, *Türkiye’de Milli İktisat 1908-1918*, Doğan Kitap, İstanbul, 2012, s. 39.
- Yalman, Ahmet Emin, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, Yayına Hazırlayan Erol Şadi Erdinç, Pera Yay., 2. Baskı,, İstanbul, 1997.

III. Makaleler

- Elmacı, Mehmet Emin, “İttihat Terakki ve Milli İktisat Düşüncesinin Uygulamaya Geçirilmesi”, *İttihat Terakki ve Jön Türkler*, Kaynak Yay., İstanbul, 2009.
- Georgeon, François, “Harp Maliyesi ve Milli İktisat: 1918 Osmanlı İç İstikrazı”, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi 1900-1930*, Çev. Ali Berktay, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2006.
- Sarıkoca, Erem, “Kemal Tahir ve Toplum Yapıları”, *Biyografya-4*, Bağlam yay., Ankara, 2004.
- Varlı, Arzu, Koraltürk, Murat, “II. Meşrutiyet’ten Erken Cumhuriyet’e Milli İktisadın Sürekliliği ve İzmir İktisat Kongresi”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırma Dergisi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, IX/20-21, (2010/Bahar-Güz).